

ЕМІГРАЦІЯ РОСІЙСЬКИХ АНАРХІСТІВ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття завершує цикл публікацій автора з історії еміграції російських анархістів початку ХХ ст. [1]. У них нами зроблено й історіографічний огляд та аналіз джерел з проблеми. Додамо лише наступне.

Скупі відомості про закордонну діяльність російських анархістів стають ще більш стислими, коли мова йде про події другої половини 1914 – початку 1917 рр. Даних про цю діяльність автори радянської доби або взагалі не подавали [2; 3], або обмежувались абзацом – другим [4; 5]. Коротку найзагальнішу інформацію пропонують і дослідники пострадянського періоду. Так, у В. Кривенького це декілька речень [6.-С.161].

Між тим, джерельна база дозволяє відтворити події закордонної діяльності анархістів більш-менш повно. Зокрема, у роки війни зросло число періодичних видань анархістів. На їх шпальтах велась жвава дискусія з питань теорії анархізму, проблем війни і миру, стосунків з іншими партіями, розглядалися питання практичної діяльності.

Як і інших соціалістів, ставлення до війни розкололо анархістів на оборонців і інтернаціоналістів. У працях частини радянських дослідників зустрічаємо твердження про переважання перших. Зокрема С. Худайкулов, цитуючи В. Леніна, котрий писав про домінування серед анархістів соціал-шовіністів, наголошував: “Інтернаціоналістський напрямок в анархізмі був вкрай нечисленним і користувався слабким впливом. Відомі лише окремі випадки антивоєнних виступів анархістів [5.-С.43]. Однак такі оцінки не відповідають дійсності. У відсотковому відношенні інтернаціоналістів серед анархістів було більше, ніж у будь-якій іншій соціалістичній партії. Настільки це було очевидним, що попри всю заангажованість на “розвінчання” (оборонство за канонами радянської історіографії вважалося яскравою ознакою дрібнобуржуазності у соціалістичному середовищі) й обов’язковість писати у руслі ленінських висловлювань, у 80-і роки деякі з істориків були змушені скорегувати позицію у бік більшої об’єктивності [3.-С.206].

Потрактування анархістів як оборонців ґрунтувалося головним чином на факті войовничого соціал-шовінізму П. Кропоткіна. Дійсно, російських анархістів за кордоном уже в перші місяці війни спантеличила поведінка патріарха визвольного руху, якому звикли беззастережно вірити. Кропоткін звинувачував у всіх бідах війни виключно Німеччину і робив це у вкрай грубій, непригамній йому раніше формі (дика орда, дикі варвари, гуни).

Вже 2 вересня 1914 р. у листі А. Кареліну П. Кропоткін істерично закликав відливати гармати, всім упрягатися, людям похилого віку, жінкам, дітям, везти й встановлювати їх на висотах навколо Парижа. “Швидше вчіться знищувати завойовників”, – писав несподіваний антантівець [7.-Ф.102.-Оп.1914.-Спр343.-Від.2.-Арк.276].

З плином часу погляди Кропоткіна на винуватців війни та її жахів не змінювалися. У лютому 1916 р. він з В. Черкезовим підписав разом з анархістами інших країн “Декларацію 16-и”, яка була спрямована проти антивоєнної діяльності циммервальдців. У травні того ж року П. Кропоткін зустрівся з П. Мілюковим, котрий перебував у Лондоні як члена делегації Державної думи. У листі Черкезову Кропоткін повідомляв про повний збіг поглядів з лідером російських лібералів. Обидва покладали надії на подвійну перемогу – вважати, що поразка Німеччини зумовить падіння абсолютизму в Росії [8.-С.19].

Однобічну позицію Кропоткіна швидше за все визначили десятки років відірваності від батьківщини, туга за нею, яка дозволила емоціям подолати розум.

Однак показово, що попри величезний авторитет Кропоткіна поряд з ним опинилися, за незначним винятком, лише такі ж, як і він, ветерани. Із відомих анархістів це названий вище В. Черкезов та подруга і соратниця П. Кропоткіна М. Гольдсміт. У закордонних виданнях анархістів публікувалися присвячені Кропоткіну статті, що були пройняті здивуванням, гіркотою, розчаруванням.

Уже в середині 1914 р. у полеміку з Кропоткіним вступив І. Гроссман [9.-Т.1.-С.574-575]. Його відкритий лист до анархістів з приводу ставлення П. Кропоткіна до війни активно поширювався й був опублікований навіть за океаном [10.-№15.-1914.-11 грудня]. Там же, за океаном, бурхливу реакцію викликала публікація листа Кропоткіна С. Яновському, видавцю анархістської єврейської газети “Frei arbeitler stimme”. Лист містив виклад відомих поглядів Кропоткіна.

3 жовтня 1914 р. кропоткінське послання обговорили на зборах нью-йоркської групи анархістів. Усі 12 ораторів заявили, що позиція Кропоткіна стала страшним і несподіваним ударом, наслідки якого ще довго відбиватимуться на анархістському русі. Учасники зборів вирішили послати Кропоткіну протест проти подібних його публічних заяв і організувати повсюдно мітинги засудження соціал-шовінізму [7.-Ф.102.-Оп.1914.-Спр.343.-Від.2.-Арк.219-220]. Статтею “П.О. Кропоткін і війна” виступив проти оборонства впливовий тижневик “Голос труда” [10.-№15.-1914.-2 жовтня].

Взагалі у Північній Америці за роки війни, наскільки нам відомо, лише одного разу з’явилася публікація на підтримку Кропоткіна. Щомісячник “Рабочая мысль” опублікував лист з Парижа А. Кареліна. Автор не поспішав розділити погляди Кропоткіна, але відстоював право того на власну позицію і закликав “не говорити дрібничок про те, що наш вчитель погрішив у чомусь проти ним же проголошених принципів” [11.-№1.-1916.-Серпень]. Відповідаючи на негайну критичну реакцію “Голоса труда”, редакція часопису вже у наступному номері поспішила заявити, що лист Кареліна відбиває лише його власну позицію [11.-№2.-1916.-Вересень].

В Європі одними з перших Кропоткіна засудили російські анархісти Лондона. Проживання в одному місті з патріархом дозволило їм швидше ознайомитися з його баченням проблеми війни. Свої погляди Кропоткін виклав 21 вересня 1914 р. на багатолюдному мітингу анархістів з участю більш, ніж 400 представників інших партій. 15 жовтня лондонська група анархістів “Інтернаціонал” ознайомилася з листом Кропоткіна С. Яновському, аналогічним посланням шведському професору Г. Стефену, а також надісланою на адресу групи відповіддю з Нью-Йорка. Члени групи виявилися одностайними у несприйнятті оборонства. Дискусія продовжилася після публікації 30 жовтня 1914 р. антимилітаристської статті “Кропоткін і війна” лондонською єврейською газетою анархістів “Arbeiter Freund”. Ця ж газета опублікувала й лист Кропоткіна Г. Стефену [7.-Ф.102.-Оп.1914.-Спр.343.-Від.2.-Арк.77-78,214-220,224]. І хоча у Кропоткіна з’явилися й прихильники, вони залишалися поодинокими.

До весни 1915 р. російські анархісти у Європі не мали власних друкованих органів. З відновленням їх виходу анархістські групи отримали можливість донести до однодумців свій погляд на проблему Кропоткіна. Він був одностайним. Першою почала виходити газета “Рабочее Знамя”. І вже у № 1 її знаходимо лист “Російські анархісти і війна” женецької групи, у якому констатувалося, що Кропоткін повсюдно отримав дружню відсіч: “перестав бути нашим Кропоткіним. У російському анархістському середовищі він залишився самотнім” [12.-№1.-1915.-Березень]. У наступному номері з’явився відкритий лист до Кропоткіна О. Голберга [12.-№2.-1915.-Квітень].

Новий спалах протестних виступів антикропоткінців викликала поява “Декларації 16-ти”. Заклик Кропоткіна і його однодумців “боротися до кінця”, доти, поки не буде знищено німецький імперіалізм, викликав обурення в емігрантських центрах. Цюрихська група анархістів “Рабочий Мир” трактувала декларацію як ганебну й заявляла: “Ці пани остаточно розірвали з принципами революційного анархічного комунізму” [9.-Т.1.-С.613]. Таким же різким був протест групи анархістів-комуністів Парижа. У ньому зазначалося: “Безумовним обов’язком анархістів-комуністів є тверда боротьба з подібними помилками і течіями ... група не лише не може відтепер вважати осіб, що підписали “Декларацію”, своїми товаришами по боротьбі, але змушена рішуче ставитися до них як до хоча й несвідомих, але від того не менш справжніх ворогів робітничої справи” [9.-Т.1.-С.616].

У подібному ж дусі будувала розгорнуту відповідь авторам декларації женецька група: “Ті, хто закликає народ до участі у війні, не можуть бути ані анархістами, ані

антимілітаристами. Вони захищають чужу трудящому населенню справу... Вони виривають душу анархізму й кидають її на поталу служителям мілітаризму” [9.-Т.1.-С.618; 13.-№1-1917.-Травень]. У “Рабочем Знамени” женеви опублікували лист “Руки геть!” У ньому вони підкреслювали: “Раніше ми обмежувались лише критикою ідейних позицій Кропоткіна, тепер говоримо у зв’язку з маніфестом анархо-траншейників про небачене в історії революційної думки ідейне ренегатство” [12.-№6.-16.-Серпень].

Таким чином, “патріотична” позиція П. Кропоткіна зробила, здавалося б, неможливе – швидко перетворила мало чи не обожнюваного вождя у людину, що колишніми однодумцями була по суті поставлена поза рухом. Трагедію втрати родоначальником російського анархізму зв’язку з організаціями в Росії і за кордоном засвідчує й велика за обсягом епістолярна спадщина патріарха, як опублікована, так і та, що зберігається в його особистому фонді в Державному архіві Російської Федерації. У листуванні П. Кропоткіна розглядуваного періоду не зачіпалися проблеми зв’язків з Росією, роботи там. Відсутні навіть згадки про діяльність закордонних груп чи окремих анархістів-емігрантів. Обговорювалися переважно літературні справи, питання публікації робіт Кропоткіна.

Війна підірвала відносну стабільність у Європі в цілому, Росії зокрема. З кожним місяцем її продовження множилися ознаки соціально-економічної і політичної кризи. Як відомо, в Росії вона була особливо гострою, що породжувало у противників самодержавства надію на нову революцію. У передчутті її активізувалась діяльність політичної еміграції. За кордоном розгорталися палкі суперечки щодо партійних перспектив у найближчому майбутньому, вживалися заходи до консолідації емігрантських осередків.

Зрозуміло, що не залишилися осторонь цього й анархісти. У Європі великі надії вони покладали на свій періодичний друкований орган, котрий повинен був стати як постійно діючою дискусійною трибуною, так і штабом з координації діяльності груп.

Початок війни зупинив видання “Рабочего Мира”, органу Федерації закордонних груп. Швидке його відновлення виявилось неможливим, оскільки групи Федерації опинилися по різні сторони фронтів, у воюючих між собою державах, або ж були ізольовані у небагатьох нейтральних країнах.

Ініціативу вкотре взяла на себе цюрихська група анархістів-комуністів “Рабочий Мир”. Нагадаємо, що саме ця група стояла біля витоків періодичного органу, що виходив до початку війни. Не випадково вона зберегла за собою його назву. 25 лютого 1915 р. цюрихці провели збори, на яких після доповіді А. Гіттермана обрали ініціативну групу для видання газети “Рабочее Знамя”, спільної для всіх російських анархістів у Європі. Цюрихські анархісти зробили перший грошовий внесок на видання газети й розіслали в інші групи відповідні підписні листи. Заява групи містила заклик до об’єднання зусиль по виданню газети [12.-№1.-1915.-Березень;9.-Т.1.-С.587-588].

Організаційні заходи дали результат. 3 березня 1915 р. і до кінця року в Лозанні вийшло друком п’ять номерів “Рабочего Знамени”. Справу анархістів редакція видання бачила, з одного боку, у пропаганді анархічного комунізму як світогляду, з іншого, “в сфері досягнення практичних результатів завтрашнього дня – насильницькому припиненні війни колективною волею трудящих класів і організації революційного Робітничого Інтернаціоналу на засадах антидержавності, антипатріотизму і антимілітаризму для боротьби за соціальну революцію” [12.-№1.-1915.-Березень;9.-Т.1.-С.587]. Основними авторами газети стали О. Голберг (він же головний редактор), І. Гроссман, Г. Гогелія.

У травні 1915 р. інша швейцарська група анархістів-комуністів на чолі з М. Музилем (Рогдаєвим) відновила часопис “Набат”. Фактично мова йшла про новий друкований орган, в якому використовувалась стара назва. До цього ще у липні 1914 р. вийшов єдиний номер “Набату”, присвячений пам’яті М. Бакуніна. Його підготувала паризька група “Труд” за підтримки російських, українських, балканських, чеських анархістів. Група “Труд” надіслала лист до редакції відновленого видання, у якому давала “добро” на його продовження [14.-№2-3.-1915.-Травень-Червень; 9.-Т.1.-С.588-589].

У написаному від імені редакції М. Музилом зверненні до читачів вказувалось, що, крім парижан, почин підтримали “українські товариші, що уціліли після російсько-австрійських каральних експедицій” (мова йшла про Федеративну спілку “Земля і Воля”), члени анархістського Інтернаціоналу із США, Італії, Нідерландів, Іспанії, Англії і Франції, болгарська група “Работническа Мисль”.

Зауважимо, що міжнародні підтримка і співробітництво не були формальними. Примітно, що більшість авторів “Набату” не представляли Росію. Показовий й інший факт. Видавнича група “Набату” окремо підкреслювала, що вихід журналу став можливим завдяки матеріальній допомозі української групи “Земля і Воля” [14.-№2-3.-1915.-Травень-Червень; 9.-Т.1.-С.590-591,593].

Передбачалося, що “Набат” буде популярно-агітаційним виданням, котре доповнюватиме “Рабочее Знамя”, орган теоретичний. Поставлене завдання виконали лише частково, бо вдалося підготувати всього чотири номери у 1915 р. (з травня по серпень) і один у квітні 1916 р. Причина банальна – відсутність коштів.

Це ж стосується й “Рабочего Знамени”. Хоч вище ми й кваліфікували як певне досягнення вихід у 1915 р. п’яти номерів газети, але це не та регулярність, на яку започатковані видання розраховували.

Підбиваючи у вересні 1915 р. підсумки піврічної роботи, редакція “Рабочего Знамени” визнавала, що матеріальна скрута не дозволила зробити видання по справжньому періодичним. У зверненні до однодумців вона прохала створювати групи сприяння “Рабочему Знамени”. Спираючись на їх підтримку, редакція амбіційно планувала завершити ідейне й організаційне об’єднання анархістських сил на сформульованих у №1 принципах, а також організувати “практичне застосування наших сил на місцях (у Росії – В.М.) ...для безпосередньої й агресивної боротьби з капіталом, церквою і владою” [7.-Ф.1129.-Оп.3.-Спр.1477].

Однак групи сприяння “Рабочему Знамени” так і не виникли. У грудневому (1915 р.) номері редакція знову марно закликала до їх створення. Газета як періодичне видання остаточно припинила існування. Деякі групи намагалися її реанімувати шляхом змін у редакційній колегії. Проте О. Голберг, котрий вважав газету своїм особистим виданням, категорично відкинув вимогу женецької і цюрихської груп передати її в руки колективу. Він заявив, що в Швейцарії не бачить літературних колег, з якими можна співробітничати без побоювання виникнення принципових розбіжностей і непорозумінь [12.-№6.-1916.-Серпень].

Щоб підкріпити свою позицію, О. Голберг помістив в газеті резолюцію ліверпульської групи, яка з ним солідаризувалася. Але показово, що резолюцію знаходимо в номері, який виявився останнім [12.-№7.-1916.-Листопад]. Наслідком чвар стало лише те, що у 1916 р. “Рабочее Знамя”, видання якого перенесли в Женеву, виходило всього двічі.

Отже, російські анархісти в Європі підтвердили вірність прислів’я “Не кажи “гоп”, поки не перескочиш”. Широко розрекламований у редакційних заявах план активізації за допомогою друкованих органів роботи закордонних груп, відновлення зв’язків з російськими організаціями так і залишився нереалізованим прожектом. Однак ця обставина не повинна затінити іншого, того, що названі вище два видання попри нерегулярність їх виходу все ж таки відіграли певну роль у збереженні і консолідації закордонних сил російських анархістів.

“Рабочее Знамя” намагалося об’єднати анархістів під виголошеними в першому номері гаслами антидержавності, антипатріотизму й антимілітаризму. На його шпальтах домінувала тема засудження соціал-шовінізму. Правда, при цьому чітко простежувалась спроба використати це засудження для дискредитації “конкуруючої фірми” – соціал-демократів.

Із номера в номер (№№ 1-3, 5, 7) друкувалася протягом всього часу виходу газети наскрізна стаття О. Голберга “Соціалістичне гріхопадіння й відродження Робітничого Інтернаціоналу”. Автор експлуатував сюжет зрадництва соціал-демократів, робив вигляд, що йому невідомо про противників оборонства в їх рядах. Нищівна критика соціал-демократів, їхніх планів оновлення Інтернаціоналу була основним елементом конструкції побудови й інших публікацій. Лише одного разу “Рабочее Знамя” змінило гнів на милість, коли відносно схвально відгукнулось про більшовиків-інтернаціоналістів. Оглядаючи матеріали “Соціал-демократа”,

газета писала: “З усіх соціал-демократів одні лише лєнінці дають правильний лозунг, хоча йдуть до нього невірною дорогою; відродження Інтернаціоналу можливе не на старому принципі державного марксизму, а на засадах зречення від боротьби за демократію” [12.-№1.-1915.-Березень].

Не змінило позицію анархістів й формування циммервальдського об’єднання. Додатком до № 6 “Рабочее Знамя” опублікувало звернення “До робітників і солдат усіх країн”, у якому знаходимо заклик не йти за циммервальдцями, бо “вони боягузливі й такі, що грають в політику лицеміри, в глибині душі бояться соціальної революції [12.-№6.-1915.-Серпень].

“Рабочее Знамя” пропонувало лозунги революції, метою якої повинно було стати знищення держави. При цьому зазначимо, що, відповідно до не найкращої традиції російських анархістів, як і у попередні роки, були вони аж надто загальними. Так, у редакційній статті “Наш лозунг”, яка відкривала грудневий (1915 р.) номер газети, читаємо: тактика – боротьба з капіталом і державністю, пропаганда антипатріотизму й антимілітаризму. Жодних “мінімальних” етапів. Відразу соціальна революція проти держави і капіталу.

Лише у більш пізньому названому вище зверненні “До робітників і солдат усіх країн” завдання дещо конкретизувалося – пропонувалося зупинити війну шляхом припинення роботи, організації загального страйку й повернення зброї всередину кожної з воюючих держав для реалізації анархістських лозунгів.

“Набат” як орган популярно-агітаційний проблем теорії торкався мало. У першому, ще передвоєнному, номері часопису була вміщена стаття з аналізом підсумків революції, що минула. Знаходимо в ній звичну анархістську оцінку революції та її перспектив. Після відновлення виходу “Набат”, як і “Рабочее Знамя”, зосередився на розвінчуванні імперіалістичного характеру війни. При цьому причини її вбачалися виключно у факті існування держави.

Журнал першим опублікував у перекладі на російську мову “Маніфест про війну”, підписаний 37 членами Анархістського Інтернаціоналу. Серед них були й представники Росії І. Гроссман, О. Шапіро, О. Беркман, В. Шатов, С. Яновський. Маніфест закликав використати спровоковане війною загальне невдоволення для організації революції. Великі надії покладалися на “людину зі зброєю”. Від однодумців вимагалось донести до мас “велич і красу” ідей анархізму [14.-№2-3.-1915.-Травень-Червень; 9.-Т.1.-С.585-586].

Інтереси анархістів у Північній Америці продовжував презентувати тижневик “Голос труда”, орган Федерації робітничих союзів США і Канади (офіційно з №8 у жовтні 1914 р.) Як орган Федерації газета спробувала приділяти більше уваги теоретичним проблемам. У перші місяці війни “Голос труда” звертався до оцінки викликової нею нової політичної ситуації з точки зору перспектив революції. У двох вересневих номерах газети знаходимо статтю “Думки з приводу війни”, яка містила розгорнуті міркування на тему, що краще: перемога Антанти чи її противників. Автор схилився до думки, що ліпшим варіантом став би успіх перших, бо “перемога Німеччини, стовпа мілітаризму, була б найсильнішим ударом для майбутньої революції” [10.-№1-3.-1914.-4 вересня].

Однак цю позицію газета відносно швидко скорегувала. Закінчення статті з’явилося через три місяці, і у ньому вже йшлося про те, що “хто б не переміг – найближче майбутнє Європи буде найпохмурішим, якщо за війною не настане революційне повстання європейського пролетаріату”, і взагалі краще, щоб обійшлося без переможців [10.-№14.-1914.-4 грудня]. І надалі “Голос труда” ухилявся від вияву симпатій до будь-якого з ворогуючих угруповань і займав виразну інтернаціональну позицію.

Окрім того, тижневик постійно інформував про партійні справи, роботу закордонних груп анархістів. Проте скоро редакція зіткнулася з проблемою падіння популярності, що спровокувало фінансові труднощі. У грудні 1914 р. постало питання про перехід до формату щомісячника. Газета все ж залишилась тижневиком, але зі складу видавничої групи вийшло п’ять її членів, що з цим не погодилися [10.-№14.-1914.-4 грудня].

Відносна криза пояснювалась специфікою емігрантського життя на американському континенті. Воно було прагматичнішим, більше зорієнтованим на суто економічні проблеми.

Помітний відсоток симпатиків анархізму в Америці мало цікавили політичні питання. Вони хотіли мати справу зі звичайним популярним виданням, котре пропонувало б огляд подій за тиждень у місцевому робітничому русі та в Росії. На їх вимогу “Голос труда” публікував відповідні резолюції союзів російських робітників. Так, розглядаючи питання про ставлення до газети, члени союзу з Балтімора констатували: “публіка остаточно відмовляється брати газету, бо зміст її абсолютно незрозумілий”, і закликали визначитись, для кого “Голос труда” – закордонних партійців та інтелігенції чи робітників і селян, що дають кошти на видання [10.-№26.-1915.-26 лютого]. Такі звинувачення й вимоги звучали і в подальшому.

Газета намагалася протистояти тиску. Відповідаючи на все нові подібні до вищенаведеної резолюції, її редакція нагадувала, що “Голос труда” видання революційне, і тому вона не збирається “боротися за популярність серед темних і забитих іммігрантів” [10.-№27.-1915.-5 березня]. Однак повністю ігнорувати настрої читачів газета звичайно ж не могла. Доводилося шукати золоту середину.

“Голос труда” ще певний час продовжував вміщувати теоретичні і полемічні статті (дискусія Г. Гогелія з І. Гроссманом з питань оцінки війни і її впливу на революцію). При цьому ті чи інші проблеми розглядалися з точки зору анархо-синдикалізму. У цьому полягала ще одна відмінність від Європи, де домінував анархо-комунізм. На синдикалістських позиціях стояла Федерація союзів російських робітників в США і Канаді, органом якої, нагадаємо, і був “Голос труда”.

Дотримуватися відповідної лінії редакції було не складно. Принаймні анархо-синдикалізм не був чужим основному автору газети – Г. Гогелію. Ще в роки першої російської революції він на певному етапі став його апологетом і до анархо-комунізму повернувся не без тиску з боку П. Кропоткіна.

Тож тижневик пропонував читачам публікації з тактики синдикалістських дій. Показовою у цьому плані стала редакційна стаття “Лозунги майбутньої революції”, у якій накреслювалось завдання захоплення великого виробництва робітничими профспілками Європи. Організацію виробництва відразу ж після успішної революції, яка повинна бути інтернаціональною, взяла б на себе загальноєвропейська Конфедерація робітничих союзів. До подолання державницьких забобонів мас і впливу соціал-демократії пропонувалося відстоювати федерацію вільних міст і общин як перехідного етапу до повного знищення держави.

Газета співчутливо коментувала статтю Л. Троцького у “Нашем Слове” (в ній обґрунтовувався лозунг СШЕ) як доказ еволюції соціал-демократів у бік визнання непридатності сучасної держави для здійснення інтернаціональної соціальної революції [10.-№29.-1915.-19 березня].

І все ж поступово “Голос труда” ставав суто інформаційним тижневиком. Зникли статті на теми оцінки війни і майбутньої революції. Не стало і звичних для анархістських видань постійних нападок на есдеків. Лише іноді газета вступала в полеміку з соціал-демократичним “Новым Миром”, котрий видавався у Нью-Йорку. Натомість “Голос труда”, очевидно, все ж йдучи назустріч побажанням читачів, став досить детально висвітлювати життя союзів, що входили до анархістської Федерації, діяльність цього об’єднання в цілому. На сторінках тижневика публікувалися оповідання Л. Толстого, К. Треньова, О. Серафимовича.

Еволюція тижневика не залишилась непоміченою в Європі. “Голос труда” звинуватили в тому, що він припинив публікацію анархістських статей і “пробавляється простенькими радикальними розмірковуваннями на злобу дня” [11.-№3.-1916.-Жовтень]. Група анархістів, серед яких найвідомішим був А. Карелін, здійснила спробу інформаційної інтервенції в США і започаткувала у серпні 1916 р. щомісячних “Рабочая Мысль”. Він повинен був заповнити вакуум, що нібито виник у справі поширення ідей анархізму в Північній Америці. Основу кожного номера нового часопису складали статті, що подавалися у формі листів з Парижа та Лондона.

Дані про рейтинг “Рабочей Мысли” нами не знайдено. Судячи зі змісту публікацій, а це в основному примітивно популярні статті з гучними загальними фразами, він не був високим. Видавці паразитували на протиставленні “свідомих робітників” інтелігентним і

напівінтелігентним пролетарям, котрі ввійшли до політичних партій і тим самим були втрачені для самозвільнення трудящих. Показова в цьому плані стаття Алланова “Робітники і інтелігенти”. У ній перед робітниками ставилось завдання об’єднуватись в таємні братства, гуртки, у які інтелігентів та напівінтелігентів пропонувалося “навіть за версту не підпускати” [11.-№4.-1916.-Листопад]. Цю сумнівну ідею “Рабочая Мысль” намагалася підкріпити авторитетом П. Кропоткіна. У часописі з’явилася його стаття про новий, виключно робітничий, Інтернаціонал [11.-№6.-1917.-Січень; №7.-1917.-Лютий]. Більшість матеріалів нового видання присвячувалась одній темі – викриттю партій (більшовиків, меншовиків, есерів, кадетів), яким не можна довіряти.

Намагалися зберегти активність хоча б на рівні мирного часу анархістські групи. У розірваній фронтами війни Європі зробити це було вкрай важко, якщо взагалі можливо. Через півроку після початку воєнних дій “Рабочее Знамя” констатувало: “Бельгійські групи взагалі не існують більше – майже весь їх особовий склад затримано як військовополонених військами Вільгельма. Французькі і англійські групи теж – одні розпалися, інші змінилися в своєму особовому складі” [12.-№1.-1915.-Березень; 9.-Т.1.-С.587]. На моральному стані членів груп не міг не позначитися й крах так довго і широко рекламованої інтернаціональної єдності міжнародного робітничого руху. Про це, зокрема, говорив М. Музиль в опублікованому “Набатом” зверненні “До всіх товаришів” [14.-№2-3.-1915.-Травень-червень]. І звичайно ж сильно постраждали й так не дуже системні зв’язки з Росією.

Однак повністю діяльність анархістських груп не призупинилася. У Парижі, до війни – центрі російської політичної еміграції, продовжувала функціонувати група “Труд”. На справах групи не кращим чином позначилися від’їзд із Франції її керівника М. Іловайського й бажання ще одного лідера М. Музиля перенести основну роботу Парижа в Женеву. Туди, зокрема, передавалась групова друкарня. Рядові члени групи відчували гостру матеріальну скруту, й частина з них мала намір емігрувати до Америки. Проте ядро, яке складалося з 8 осіб, певний час ще зберігало бойовий настрій. Поліцейський агент у жовтні 1914 р. повідомляв: вони вважають, що війна дає багатий матеріал для пропаганди й сподіваються цим скористатися [7.-Ф.102.-Оп.1914.-Спр.9ч.1п.-Арк.77].

Продовжували, хоча і з меншою активністю, працювати члени групи “Вільних общинників”, в тому числі відомі А. Карелін та В. Ейхенбаум. Останній виступав з рефератами у робітничому клубі. В одному з виступів перед аудиторією із 75 осіб він розвінчував соціал-патріотів, викладав план дій анархістів у майбутній революції [7.-Ф.102.-Оп.1915.-Спр.12ч.1п.-Арк.45-47].

На ефективності роботи паризьких анархістів позначався триваючий конфлікт між “рогдаєвцями” (група “Труд”) і “карелінцями” (“Вільні общинники”). Ще з часу об’єднавчої конференції 1913 р. кожна з груп звинувачувала лідерів конкурентів у провокаторстві. Гостроту конфлікту додавала й майнова суперечка з приводу того, кому повинна належати друкарня.

Лондонські анархісти на початку війни провели мітинг, про який вже йшлося вище у зв’язку з виступом на ньому П. Кропоткіна. Там же власне бачення нової, викликаної війною ситуації виклав В. Черкезов. У тому, що на війну пролетаріат не відповів, як очікувалось, загальним страйком, він звинуватив есдеків. Але далі критики соціал-демократичних опонентів Черкезов не пішов. Питання тактики анархістів він розважливо обійшов, бо, очевидно, як і більшість анархістів на той момент, не мав уявлення про напрямки конкретної діяльності в найближчий період.

Такими ж загальними були й інші виступи. Деякі оратори, як-от О. Шапіро чи Р. Рокер, взагалі зосередились виключно на питанні технічного облаштування так званої комуністичної кухні взаємодопомоги. Оцінюючи діяльність чи радше бездіяльність лондонських анархістів, агент Департаменту поліції у своєму донесенні підкреслював: “Говорити про будь-яку практичну революційну роботу не доводиться, оскільки така або пішла в особисте життя або ж застигла в очікуванні майбутньої революції. Одиною роботою анархістів було створення в Лондоні з початком війни комуністичної кухні, навколо якої вони гуртувалися” [7.-Ф.102.-Оп.1914.-Спр.343.-Від2.-Арк.77-81].

Проте після паузи в декілька місяців робота анархістів в Лондоні поживалась. 2 січня 1915 р. на зборах “ Arbeiter Freund “ О. Шапіро визнав, що місцева група російських анархо-комуністів розпалась, а члени її, котрі залишилися в Лондоні, малоактивні. На його пропозицію 13 анархістів об'єдналися в нову групу “Вільна Воля”. Першочергове завдання група вбачала у постановці тижневика на зразок американського “Голоса труда”, який би дозволив організувати агітаційну роботу в середовищі російських емігрантів [7.-Ф.102.-Оп.1915.-Спр.12.-Арк.1].

Реалізувати проект не вдалося. Лондонська друкарня групи кропоткінців “Листки” “Хліба і Волі” відмовилась набирати газету анархістів-інтернаціоналістів. “Вільновольців” це не зупинило, й вони змістили акцент у бік сприяння друкованому органу, який міг би стати спільним дітищем більшості російських анархістів за кордоном. Група не лише підтримала видання “Рабочего Знамени” а й з успіхом ініціювала об'єднання навколо нього швейцарських анархістів [12.-№2.1915.-Квітень;9.-Т.1.-С.583].

Здебільшого на місцевих проблемах замикались інші анархістські групи Лондона. Вони представляли інтереси переважно емігрантів-євреїв, 18 січня 1915 р. щойно утворена група “вільна Воля”, а також групи синдикалістів, “Arbeiter Freund” та “Druk-Maschin” провели конференцію. 17 її учасників обговорили завдання анархістської роботи. О. Шапіро визнав, що війна перервала будь-які зв'язки з Росією. Була відсутня навіть інформація про події на Батьківщині. Все це змушувало обмежувати діяльність лише Лондоном. Делегати засудили війну як імперіалістичну, підкреслили, що пропаганда окремими соціалістами, у тому числі анархістами, участі у ній не має нічого спільного з представленими на конференції групами [7.-Ф.102.-Оп.1915.-Спр.12.-Арк.6-8].

У подальшому лондонські анархісти влаштовували спільними зусиллями збір коштів на підтримку революційної роботи, здійснювали агітаційно-пропагандистську діяльність. 19 березня 1915 р. вони провели мітинг у чергову річницю Паризької Комуні. Виступаючи на ньому, відомий В. Черкезов не обмежився історичною довідкою про події 1871 р., але й окреслив завдання закордонних анархістів. Головне з них він вбачав у підготовці до повернення в Росію відразу ж після початку там революції [7.-Ф.102.-Оп.1915.-Спр.12ч.1л.-Арк.2]. Анархісти брали участь у роботі лондонського гуртка політемігрантів імені Герцена. Серед 115 його членів їх було чимало, у тому числі й П. Кропоткін та В. Черкезов [7.-Ф.1129.-Оп.3.-Спр.1525.-Арк.1-3; Оп.2.-Спр.360.-Арк.2].

На зборах 19 травня 1915 р. представники груп дійшли згоди про проведення у червні наступної спільної конференції. Надалі її декілька разів відкладали, але нарешті все ж провели у кінці грудня 1915 р.

Конференція обговорила не стільки поточні питання діяльності анархістів на Британських островах, скільки проблеми, важливі для анархістського руху в Росії. У зв'язку з цим дослідники російського анархізму не обійшли її увагою. Ще в радянські часи документи конференції наводилися в уривках у декількох працях [4.-С.136; 5.-С.44; 15.-С.256]. У більш повному викладі матеріали конференції вміщено у відомому двотомному збірнику документів [9.-Т.1.-С.607-608].

Звернувши увагу на важливість посилення пропаганди ідей бездержавного соціалізму, учасники конференції погодились з тим, що найважливішим завданням закордону повинна бути підготовка якнайбільшого числа працівників для організацій анархістів у Росії. Конференція напрацювала рекомендації для анархістів, які вже діяли в імперії чи готувалися туди виїхати.

З рекомендацій видно, як за півтора роки війни змінився загальний настрій емігрантів. Вони виразно відчували перші пориви вітру нової революційної кризи і в очікуванні її спробували розробити конкретну тактику дій в Росії. Мова йшла як про організацію під патронатом анархістів робітничих, селянських і військових союзів, так і про створення власне анархістських мобільних груп. Передбачалося, що останні розв'язуватимуть завдання і пропагандистські (видання й розповсюдження революційних видань), і прикладні (ознайомлення з різними видами зброї, бойовою тактикою, облаштуванням барикад і

здійсненню розвідок). Ще раз викладався зміст анархістського ідеалу, який планувалося втілити в життя під час революції.

Звичайно, в умовах відсутності постійного зв'язку з Росією подібні рішення не мали будь-якого прямого впливу на перебіг подій в імперії. Але вони засвідчували, що закордонні організації анархістів виходили з коматозного стану перших місяців війни й готові були запропонувати чи спробувати нав'язати свої послуги Росії революційній.

Формулюючи цей висновок, зробимо необхідне уточнення – він стосується все ж головним чином організацій анархістів в небагатьох країнах, які війна не зачепила прямо і в яких тому були кращі умови для діяльності політемігрантів. Відчувала себе у відносній безпеці відділена від контингенту протоками Британія. Те ж стосується і нейтральної Швейцарії. І в цій країні російські анархісти почувалися спокійно і працювали відносно плідно. Ми відзначали їх роль у налагодженні видання у Європі анархістських періодичних видань. Розроблялися і частково реалізувалися інші проекти. Зокрема, союз цюріхських і женецьких груп анархістів-комуністів започатковував видання збірників і листівок, котрі, як зазначалось у відповідній заяві, “присвячувались розробці теоретичних і тактичних програм анархізму у зв'язку із сучасною кризою” [9.-Т.1.-С.607].

Найкращі ж умови для політемігрантів забезпечували, звичайно, США, де війна сприймалась виключно у теоретичній площині. Саме за океаном емігрантське життя буяло. Діяльність у Північній Америці російських анархістів регулярно висвітлювалась на сторінках “Голоса труда”.

Важливим для анархістів стало утворення напередодні війни Федерації робітничих союзів США і Канади. Делегати установчого з'їзду, що представляли 484 члени 21 анархістської організації, домовилися про спільну скоординовану діяльність [10.-№8.-1914.-23 жовтня].

Об'єднані у Федерацію союзи розгорнули активну агітаційну роботу в середовищі трудової робітничої імміграції з Росії. Щотижня “Голос труда” подавав інформацію про організовані анархістами мітинги, дискусійні збори, повідомляв про утворення нових союзів. Газета вміщувала резолюції, які приймалися з тих чи інших питань на зборах союзів Федерації.

Так, лише в одному із номерів тижневика у жовтні 1914 р. знаходимо і розповідь про дискусійні багатолюдні збори в Рочестері, на яких анархісту, що викладав ідеї бездержавного соціалізму, протистояв соціал-демократ, та інформацію про масовий антивоєнний мітинг анархістської групи “Набат” у Бронзвилі, і тексти антимілітаристських резолюцій кількох союзів [10.-№7.-1914.-16 жовтня]. А вже у наступному номері “Голос труда” вміщував детальний звіт про організовані нью-йоркським союзом дводенні дискусійні збори на тему “Чи захищає соціал-демократія інтереси робітничого класу” [10.-№8.-1914.-23 жовтня].

Післяз'їздівська робота аж до початку 1915 р. виглядала доволі успішною. Про це йшла мова й на регіональній конференції трьох союзів Федерації, що відбулася 15 грудня 1914 р. у Пітсбурзі. Пітсбург обрали місцем проведення конференції, бо на його промислових підприємствах було задіяно близько 1500 російських робітників, і на них анархістська група (лідер Малишевський) мала значний вплив.

28 делегатів після доповідей секретарів союзів констатували успіхи роботи як пропагандистської, так і організаційної. Відзначалася приємна “хвороба зростання”. Запити серед робітників-росіян на пропагандистів і лекторів настільки зросли, що союзи почали відчувати брак підготовлених для цієї роботи працівників.

Делегати підтримали “Голос труда” як орган Федерації. Хоча висловили при цьому зрозумілі як для професійних союзів побажання приділяти більше уваги робітничій тематиці і хроніці життя пролетаріату США і Росії. Для анархістських видань завжди було типовим захоплення надмірною й часто некоректною критикою опонентів із інших соціалістичних партій. Дуже далекі від дріб'язкових міжфракційних зведень рахунків представники союзів радили редакції ухилятися від партійної полеміки [7.-Ф.102.-Оп.1915.-Спр.12.-Арк.3-5].

Однак ейфорія була недовгою. Скоро російський анархізм на теренах Америки зіткнувся з відчутними проблемами. У США життя еміграції вибудовувалось за іншим, ніж у Європі, алгоритмом. У Старому світі емігранти, в тому числі анархісти, поступово пристосовувались до

реалій війни і, як уже відзначалось, поволі відновлювали роботу. За океаном діями інші фактори. Головним з них була економічна кон'юнктура. США і Канада вступили у смугу економічної кризи, і це вдарило по масових робітничих об'єднаннях. Зрозуміло, по іммігрантських в першу чергу. Серед членів анархістської Федерації швидко поширювалось безробіття. Протягом першої половини 1915 р. чимало союзів припинило існування. Робітники-анархісти в пошуках роботи міняли місце проживання і теж втрачалися для Федерації.

У такій несприятливій атмосфері посилювалось невдоволення станом партійних справ. На регіональних конференціях, зокрема союзів Нью-Йорка, Брукліна, Бронзвіля, керівництву Федерації закидали, що воно не забезпечило ефективність роботи з формування свідомих анархістів-синдикалістів. У союзи охоче приймають всіх, кого притягують невиразні, ще не усвідомлені класові почуття, витриманих анархо-синдикалістів мало. Завдання ознайомити решту з ідеями розв'язується повільно. Ідейна хиткість надає двоїстий характер всій Федерації” – підсумовував претензії “Голос труда” [10.-№49-1915.-20 серпня].

Опоненти закидали й те, що в умовах, коли існувала величезна сприятлива для пропаганди армія російської робітничої еміграції, Федерація не використала по суті необмежені можливості по залученню до руху неофітів. Не було агітаторів, не було літератури – зазначав, можливо й дещо категорично, один із авторів “Голоса труда” [10.-№51.-1915.-3 вересня].

На такому мінорному тлі 5-6 вересня 1915 р. в Балтиморі відбувся II з'їзд Федерації. На нього прибуло лише 11 осіб, 5 з яких представляли лише два союзи – Нью-Йорка і Брукліна. Союзи Бостона, Клівленда, Цінцінаті, Ротчестера, Монреалю, Квебека і деяких інших не змогли віднайти кошти на відрядження представників і надіслали листи, якими висловлювали довіру присутнім делегатам чи навіть передавали їм свої повноваження. З більш-менш відомих анархістів на з'їзд прибув з Нью-Йорка О. Шнабель. До США він переїхав у 1910 р. з Лондона, де був частим гостем П. Кропотніна.

У Балтиморі зібралися представники відносно благополучних союзів, і вони у своїх звітах відзначали прогрес в поширенні ідей анархізму серед емігрантів у міжз'їздовський період. Формулюючи завдання агітаційної роботи, делегати обмежилися підтвердженням відповідних рішень I з'їзду. Теж стосувалося й питання ставлення до місцевого робітничого руху.

Найбільшу їх увагу привернули дві проблеми – робота по допомозі російським організаціям й оцінка світової війни. З'їзд вичленив як основне завдання підготовки якнайбільшого числа анархістів для діяльності в Росії. Самокритично констатувавши повну відірваність від Батьківщини, делегати не взяли на себе сміливість рекомендувати методи й тактику боротьби проти самодержавства. Завдання союзів Федерації вони бачили в допомозі революції в Росії “усіма доступними засобами”, які, однак, не уточнювались.

З інтернаціоналістських позицій оцінювали учасники з'їзду світову війну. Доповідь про неї зробив представник чикагського союзу Григоренко. Посилаючись на отримувані ним з німецьких таборів листи полонених, він, зокрема, зробив дещо екстравагантний висновок про те, що російський народ не жалкуватиме за окупованими німцями територіями, оскільки вони свої лише для капіталістів [7.-Ф.102.-Оп.1915-Спр.12ч.1ам.-Арк.23-26].

З'їзд, до того ж малопредставницький, не зміг зупинити негативні процеси. Більше того, вони посилювалися. Якщо раніше організації саморозпускалися з фінансових причин, то у кінці 1915 р. намітилася тенденція до виходу із Федерації діючих союзів, правда, лише окремих.

Оголосив про вихід із Федерації один із двох союзів Нью-Йорка. Нью-йоркці звинуватили федеративне керівництво у зосередженні всієї роботи в центрі, головним чином у видавничій групі “Голос труда”, у той час як союзи залишалися нічим не об'єднаними й не зв'язаними. До них не зверталися і не інформували про мотиви прийняття тих чи інших рішень [10.-№65.-1915.-17 грудня].

“Голос труда” почав із номера в номер публікувати резолюції союзів “за” і “проти” позиції нью-йоркців. Видавнича група газети, ніби підтверджуючи звинувачення в монополізації влади, заявила у березні 1916 р., що надалі вміщуватиме ті з них, які нею будуть визнані корисними для руху. Такими вона визнавала головним чином листи з того чи іншого питання, автори яких її підтримували.

Організаційні суперечки точилися більшу частину 1916 р. і завершилися розколом. 30 вересня – 1 жовтня 4 союзи (серед них не було ініціатора боротьби з центром нью-йоркської групи №2) провели у Пітсбурзі з'їзд, на якому оголосили про утворення нової Федерації. Її друкований орган газета “Восточная Заря” опублікувала звіт про роботу установчого з'їзду. Його учасники заявили, що розійшлися зі “старою” Федерацією в питанні методів здійснення революційно-просвітницької діяльності. На їх думку, попередники цю діяльність паралізували.

Ставилося завдання розгорнути широку агітацію і пропаганду “серед мас трудового народу”. Для цих мас передбачали видавати популярну газету, створити гуртки саморозвитку і бібліотеки. Показовою була резолюція про ставлення до інтелігенції. Було вирішено, що інтелігенти не можуть претендувати на членство у Федерації, але їм не заборонялося приходити на засідання союзів і читати для робітників лекції [16.-№1.-1916.-5 листопада].

Наскільки реалістичною була запропонована Федерацією розкольників програма дій, визначити важко. Через декілька місяців в Росії почалася революція, яка докорінно змінила ситуацію.

Що ж до роботи, яку на фоні організаційних суперечок здійснювали союзи основної Федерації у 1916 р., то вона не зупинялася, але й не була особливо успішною. Так, учасники конференції союзів штатів Нової Англії (29, 30 квітня) давали їй таку песимістичну оцінку: відсутні школи й пропагандистські групи, мають місце дезорганізаційна діяльність окремих осіб, зловживання товариською довірою (розтрата грошей, зникнення касирів разом з касами тощо) [10.-№85.-1916.-12 травня].

При цьому все ж в союзах систематично читалися підготовленими анархістами лекції, працювали гуртки з вивчення основ анархізму. Здійснювалися спроби поширити роботу Федерації не лише на вихідців з Російської імперії. 15 липня 1916 р. відбулася конференція анархістських організацій Нью-Йорка і його околиць Бронзвіля та Брукліна. Представники від російських, єврейської та італійської груп домовилися про розробку програми створення інтернаціональної анархістської Федерації [7.-Ф.102.-Оп.1916.-Спр.12ч.1ам.-Арк.2].

Черговий, III з'їзд основної Федерації відбувся 30 грудня 1916 р. – 1 січня 1917 р. у Клівленді. 17 його учасників представляли 15 союзів і видавничу групу “Голос труда”. Як бачимо, кількість союзів Федерації за час від установчого з'їзду не лише не зросла, а й зменшилась більш, ніж на 20%. Попри це делегати були налаштовані оптимістично. За підсумками звітів союзів вони одноголосно погодилися з тим, що “Федерація загалом і в цілому зробила значний крок вперед як у зростанні, розвитку і зміцненні організацій на місцях, так і, головним чином, у розумінні поглиблення свідомості їх членів у дусі анархо-синдикалізму”. Проаналізувавши розбіжності серед членів Федерації, учасники з'їзду вже не так одностайно (при двох проти та двох, що утрималися) підтримали видавничу групу “Голос труда” і засудили дезорганізаторську роботу, “яка мала певний успіх”. Пропонувалося енергійно боротися з новою Федерацією. Внесений до порядку денного пункт “Про недоліки руху” було знято з обговорення.

Розглядалися питання ставлення до американського робітничого руху, проблеми війни і миру, організації нового, започаткованого не на партійній основі, а шляхом об'єднання індустріальних і професійних спілок, Інтернаціоналу. Навіть за океаном бачили загострення системної кризи на Батьківщині і з'їзд у зв'язку з цим підкреслив “крайню потребу... активної підготовки до революційної роботи в Росії і настійно рекомендував товаришам докласти всіх зусиль для такої підготовки” [10.-№121,122.-1917.-19, 26 січня]. Вже через два місяці остання резолюція з'їзду набула особливої ваги.

Лютневі події сколихнули російську політичну еміграцію. Ще за інерцією здійснювалась рутинна повсякденна робота, але одночасно йшла активна підготовка до повернення на Батьківщину. Російські анархісти в Європі відгукнулися на революцію двома терміновими випусками “Рабочего Знамени”. У першому з них 5 березня відзначалося, що у Росії справжня, а не Гучкова, Мілюкова і Плеханова, всенародна революція, розвінчувався “гучковсько-мілюковський” блок, який тимчасово захопив владу, й висувалося гасло боротьби з ним під прапором анархічного соціалізму [9.-Т2.-С.13-17]. Через п'ять днів “Рабочее Знамя”

запропонувало розгорнутий маніфест “Цілі і завдання революції”. У ньому засуджувались як Тимчасовий уряд, так і угодівські Ради робітничих і солдатських депутатів. Традиційну дозу критики отримали й соціал-демократи всіх відтінків. Пропонувалося відкинути будь-які проміжні етапи й підніматися на соціальну революцію в її анархістському розумінні [9.-Т2.-С.20-23]. Ці випуски “Рабочего Знамени” призначалися вже не стільки емігрантам, скільки організаціям анархістів безпосередньо в Росії.

З англійського Брайтона до співвітчизників звернувся й П. Кропоткін. У центральний орган кадетів – газету “Речь” він 3 березня надіслав телеграму з проханням її опублікувати. Телеграма засвідчила, що колишнього лідера анархістів вже мало цікавила революція. Принаймні не її перспективами він переймався. Від серпня 1914 р. для нього існував лише німецький Карфаген, який треба було зруйнувати. Тепер уже безпосередньо росіян він патетично закликав: “Чоловіки, жінки, діти Росії, врятуйте нашу країну і цивілізацію від чорних сотень центральних імперій! Не можна втрачати жодної години. Протиставте їм героїчний об’єднаний фронт” [9.-Т2.-С.29].

Проте Кропоткін в усій російській політичній еміграції, принаймні серед помітних її постатей, залишався самотньою білою вороною. Інших цікавила революційна перебудова Росії на засадах реалізації їх партійних програм. І всі намагалися якнайшвидше залишити зарубіжжя. На перешкоді стала позиція Англії і Франції, які не хотіли посилення в Росії антивоєнної партії й блокували від’їзд емігрантів. Так, прямо з пароплава зняли співробітників “Голоса труда”. У Швейцарії емігранти всіх політичних спрямувань утворили центральний комітет, який все ж зміг забезпечити повернення. Від’їзд був масштабним навіть з Північної Америки. Красномовним, зокрема, став факт припинення виходу “Голоса труда” (останній номер з’явився 25 травня), оскільки вся його видавнича група залишила США. На початок літа 1917 р. російська політична еміграція, в тому числі анархістська, припинила своє існування.

Підсумовуючи, зазначимо. У другій половині 1914 – на початку 1917 рр. російські анархісти за кордоном не додали нічого нового у порівнянні з довоєнним часом ні в організаційному згуртуванні, ні в конкретизації програмних настанов. Роки війни не стали часом їх посилення. Та це було й, з огляду на те, що центр еміграції знаходився у воюючій Європі, неможливо. Головне досягнення полягало в іншому: в збереженні анархізму як політичної течії. Еміграція дозволила анархістам не зникнути. Але і не більше. Вони залишалися слабо організованими, з абстрактними гаслами замість конкретної тактики дій, що й позначилося на роботі в Росії. Досить масована, більше сотні активних діячів, інтервенція анархістів-емігрантів у Росію вилилась у наступні місяці лише у спорадичні імпульсивні виступи.

Джерела та література

1. Мороко В.М. Закордонні організації російських анархістів на початку XX ст.// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2002. – Вип. XIV; Він же. Спроби вижити: закордонні організації російських анархістів у 1907 – 1910 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2002. – Вип. XV; Він же. Діяльність російських анархістів-емігрантів напередодні Першої світової війни (1911-1914 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2003. – Вип. XVI.
2. Корноухов Е.М. Борьба партии большевиков против анархизма в России. – М., 1981.
3. Непролетарские партии: Урок истории. – М., 1984.
4. Худайкулов М.Х. Исторический опыт борьбы ленинской партии против анархизма. – Ташкент, 1979.
5. Худайкулов М. Из истории борьбы большевистской партии с анархизмом. – Ташкент, 1984.
6. Кривенький В.В. Анархисты и анархизм в России // Россия и современный мир. – 1996. – № 2.
7. Державний архів Російської Федерації.
8. Письма П. А. Кропоткина В. Н. Черкезову // Каторга и ссылка. – 1926. – № 4.
9. Анархисты: Документы и материалы. 1883-1935 гг.: В 2 т. – М., 1998. – Т. 1: 1883-1916 гг; М., 1999. – Т. 2: 1917-1935 гг.
10. Голос труда. Орган Федерації робітничих союзів США і Канади. – Нью-Йорк. – 1914. – 3 липня.
11. Рабочая Мысль. Орган вільних робітників Америки. – Б.м., 1916-1917.
12. Рабочее Знамя. Орган російських анархістів-комуністів. Лозанна, 1915; Женева, 1916.

13. Путь к свободе. Неперіодичне видання цюрихської і женеvської груп анархістів-комуністів. – Женева; Цюрих, 1917.
14. Набат. Орган російських анархістів-комуністів. – Париж, 1914; Женева, 1915-1916.
15. Канев С.Н. Революция и анархизм. Из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840-1917 гг.). – М., 1987.
16. Восточная Заря. Орган нової Федерації союзів російських робітників США і Канади. – Пітсбург, 1916.

SUMMARY

The article finishes the circle of author's publications devoted to the history of anarchists' emigration at the beginning of XX century. It is examined the specification of anarchists' activity in Europe and North America in the conditions of the war. It defines the anarchists' attitude to the war. Special attention is paid to the analysis of the contents of anarchists' periodical publications. Scholar determines the role of emigration in preservation of Russian anarchism as a political trend.